

УДК 340.15

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА,
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Дудар Світлана Костянтинівна

кандидатка юридичних наук,
доцентка кафедри теорії та історії права та держави
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Dudar Svitlana

PhD in Laws, Associate Professor of the
Department of Theory and History of Law and State
Taras Shevchenko National University of Kyiv
ORCID: 0009-0009-6902-766X

Ластовський Валерій Васильович

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри міжнародних відносин
Київський національний університет культури і мистецтв

Lastovskyi Valerii

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor of the Department of International Relations
Kyiv National University of Culture and Arts
ORCID: 0000-0001-8900-5569

DOI: 10.25313/2520-2308-2025-8-11377

ШЛЯХИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ ПРАВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ЗАХИСТУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

WAYS TO ENSURE RELIGIOUS RIGHTS UNDER MARTIAL LAW AND PROTECT NATIONAL SECURITY

Анотація. Вступ. У статті розглядається процес пошуку шляхів забезпечення релігійних прав людини у зв'язку з необхідністю захисту національної безпеки в умовах воєнного стану. Перебіг цього процесу розпочався через вторгнення Російської Федерації у 2014 році та не зупинився через посилену активізацію агресії у 2022 році. Водночас, цей процес став точкою відліку нового (другого) етапу розвитку церковно-державних відносин в Україні, коли перед державною владою і суспільством постало питання про захист релігійних прав громадян вже в умовах війни. Вирішення дилеми необхідності захисту національної безпеки та забезпечення релігійних прав людини в умовах воєнного стану є тестом на відданість української держави фундаментальним принципам демократії, верховенства права та захисту права людини.

Мета статті полягає у з'ясуванні особливостей забезпечення релігійних прав людини в умовах воєнного стану та захисту національної безпеки сучасної України. Оскільки захист прав людини та захист національної безпеки є пріоритетними функціями сучасної держави, перед авторами статті постали завдання з'ясувати вплив політичних процесів на необхідність зміни законодавства у сфері релігійних прав та розглянути шляхи запобігання можливим соціальним конфліктам на основі релігійного протистояння.

Матеріали і методи. Матеріалами дослідження є: 1) проекти законів, закони України, Конституція України, практика Конституційного Суду; 2) праці вітчизняних авторів, науково-практичні дослідження яких присвячені питанню захисту прав людини в умовах воєнного стану. Методологія даного дослідження базується на застосуванні загальних методів і принципів, властивих для наукових досліджень (логічний метод, порівняльний метод, принцип об'єктивності). Разом з тим, враховуючи специфіку теми даного дослідження, застосовувався також і принцип історизму, що пов'язаний із обумовленістю сучасних процесів відповідними історичними обставинами.

Результати. У результаті проведеного дослідження було з'ясовано, що в Україні до 2014 року питання забезпечення релігійних прав людини у зв'язку з необхідністю захисту національної безпеки та в умовах воєнного стану фактично не

порушувалося в практичній площині, а теоретично розглядалося лише в окремих випадках. Це зумовлювалося тим, що до початку вторгнення Російської Федерації українські території перебували під її сильним геополітичним впливом. В релігійних питаннях найбільш впливовим лобістом російського впливу була Українська Православна Церква (Московський Патріархат), котра у свою чергу залежала від Російської Православної Церкви. Після окупації територій Криму та сходу України перед владою постало одночасно як питання щодо захисту національної безпеки, так і забезпечення релігійних прав громадян. В подальшому цьому сприяв цілий ряд законодавчих ініціатив, про що свідчать законопроекти 2018 та 2022 років. Зрештою на законодавчому рівні це питання було вирішене у 2024 році прийняттям Закону України «Про захист конституційного лагу у сфері діяльності релігійних організацій». Дослідження показало, що шляхи забезпечення релігійних прав громадян реалізовувалися як кардинальним способом впливу на діяльність релігійних організацій, так і «м'якою силою», через створення законодавства, яким права громадян не зазнають відповідних обмежень і водночас здійснюється захист національної безпеки.

Перспективи. Перспективи досліджень проблеми забезпечення релігійних прав громадян у зв'язку з необхідністю захисту національної безпеки та в умовах воєнного стану пов'язані із проблематикою застосування принципу пропорційності у практиці вирішення спорів у судах різних юрисдикцій (національних, ЄСПЛ) як вимоги верховенства права, а також правової інтеграції України з ЄС.

Ключові слова: законодавство, Конституція України, Церква, релігійні права, права людини, воєнний стан, національна безпека.

Summary. Introduction. The article examines the process of finding ways to ensure religious human rights in connection with the need to protect national security and under martial law. This process began with the Russian Federation's invasion in 2014 and continued with intensified aggression in 2022. It marked a new stage in Ukraine's church-state relations. The state and society now face the challenge of protecting religious rights during war. Resolving the need to balance national security and religious rights under martial law tests Ukraine's commitment to democracy, the rule of law, and human rights.

Purpose. The aim of the article is to identify the peculiarities of ensuring religious human rights in conditions of martial law and protecting national security in modern Ukraine. Since the protection of human rights and national security are priority functions of the modern state, the authors of the article set themselves the task of clarifying the influence of political processes on the necessity to change legislation in the field of religious rights and to consider ways of preventing possible social conflicts based on religious confrontation.

Materials and methods. The research materials include: 1) draft laws, laws of Ukraine, the Constitution of Ukraine, and the practice of the Constitutional Court; 2) works by domestic authors whose scientific and practical research is devoted to the issue of protecting human rights under martial law. The methodology of this study is based on the application of general methods and principles inherent in scientific research (logical method, comparative method, principle of objectivity). However, taking into account the specifics of the topic of this study, the principle of historicism was also applied, which is associated with the conditioning of modern processes by relevant historical circumstances.

Results. The study reveals that until 2014, the issue of ensuring religious human rights in connection with the need to protect national security and in conditions of martial law in Ukraine was not actually raised in practice, but was theoretically considered only in individual cases. This was due to the fact that before the invasion of the Russian Federation, Ukrainian territories were under its strong geopolitical influence. In religious matters, the most influential lobbyist for Russian influence was the Ukrainian Orthodox Church (Moscow Patriarchate), which in turn depended on the Russian Orthodox Church. After the occupation of the territories of Crimea and other territories in eastern Ukraine, the authorities faced both the issue of protecting national security and ensuring the religious rights of citizens. This was further facilitated by a number of legislative initiatives, as evidenced by the draft laws of 2018 and 2022. Ultimately, at the legislative level, this issue was resolved in 2024 by the adoption of the law «On the Protection of the Constitutional Order in the Sphere of Activities of Religious Organizations». The research demonstrates that the ways of ensuring the religious rights of citizens were implemented both as a cardinal way of influencing the activities of religious organizations and as a «soft power», through the creation of legislation that does not subject citizens' rights to corresponding restrictions and at the same time protects national security.

Discussion. Future research on the problem of ensure religious human rights in connection with the need to protect national security and under martial law are linked to the issue of applying the principle of proportionality in the practice of resolving disputes in courts of various jurisdictions (national, ECHR) as a requirement of the rule of law, as well as Ukraine's legal integration with the EU.

Keywords: legislation, Constitution of Ukraine, Church, religious rights, human rights, martial law, national security.

Постановка проблеми. Розвиток української держави від 1991 року проходив достатньо поступально, коливаючись між можливістю повернення до авторитарного режиму і поступовим рухом в демократичному напрямі. Ключовими моментами у цьому процесі стали політичні пріоритети,

пов'язані з дотриманням прав людини. Вони були не лише формально відображені у Конституції України 1996-го року, але й стали частиною розвитку громадянського суспільства та реформування держави на засадах верховенства права. Одними із них стали й питання, пов'язані із формуванням та розвитком

власної моделі релігійно-державних відносин, що було надзвичайно важливо після завершення епохи радянської атеїстичної політики.

Засади релігійної та церковної політики України як держави були відображені, крім Конституції України, ще і в цілому ряді нормативно-правових актів, зокрема у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації», що був прийнятий ще у 1991 році, а пізніше неодноразово зазнавав змін. Можна у повній мірі стверджувати, що забезпечення прав громадян у релігійній сфері відповідало міжнародним стандартам прав людини. Основними принципами, які були проголошені, стали право на свободу віросповідання, відокремленість держави від Церкви, невтручання Церкви у політику, рівноправність громадян у їх ставленні до релігії тощо.

Разом з тим, події, пов'язані із вторгненням Російської Федерації у 2014 році, та подальший їх розвиток показали, що діюче законодавство України має прогалини, пов'язані із захистом національної безпеки в умовах воєнного стану та водночас забезпечення релігійних прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові дослідження прав людини в українському науковому просторі нараховують на сьогодні вже сотні праць, в яких розглядаються різноманітні аспекти їх дотримання, захисту, закріплення в законодавстві тощо. Проте, до 2014 р. на зв'язок між захистом національної безпеки та правовим регулюванням діяльності релігійних організацій і захистом релігійних прав громадян уваги зверталось небагато. На цю особливість наукових досліджень ще у 2010 р. звернув увагу С. Шаправський. Надзвичайної актуальності ця проблематика набула лише через вторгнення Російської Федерації, і, як пізнішого наслідку, ще й введення воєнного стану. Зокрема, на захист прав людини або ж їх обмеження, на особливості правового регулювання діяльності релігійних організацій в нових умовах звертали увагу В. Єрьоменко [3], В. Ластовський [4], В. Любко [5], І. Мельничук [6], І. Шопіна [10] та ін.

Метою статті є розкриття особливостей забезпечення релігійних прав людини в умовах воєнного стану та захисту національної безпеки сучасної України. Оскільки захист прав людини та захист національної безпеки є пріоритетними функціями сучасної держави, перед авторами статті поставили завдання з'ясувати вплив політичних процесів на необхідність зміни законодавства у сфері релігійних прав та розглянути шляхи запобігання можливим соціальним конфліктам на основі релігійного протистояння.

Виклад основного матеріалу дослідження. На першому етапі розвитку церковно-державних відносин в Україні, у 1991–2013 роках, питання зв'язку між національною безпекою, церковною політикою та дотриманням прав людини ставилося хіба що у теоретичній площині. Тому не можна не погодитися

із словами Сергія Шаправського, котрий у 2010 році відзначав: «...повного розуміння проблем релігійної безпеки, як одного з пріоритетних чинників внутрішньої стабільності держави, поки що не відбулося» [8, с. 168]. Звісно, причина цього полягала, передовсім, у загальній політичній площині і несприйнятті Російської Федерації як потенційного ворога.

На другому етапі, від 2014 року, цей аспект вже був серйозно переосмислений. Безпосереднім поштовхом до цього послужила агресія проти України з боку Російської Федерації, в результаті якої було окуповано Крим та частину територій Луганської і Донецької областей. Вже на самому початку цієї агресії проявилася антидержавна позиція УПЦ МП. Окрім того, що значна частина самого духовенства підтримала дії Російської Федерації (шляхом агітації, пропаганди, інколи і прямої участі), з'ясувалося, що ще й матеріальні ресурси УПЦ МП (території храмів, монастирів) прямо використовувалися для ведення антиукраїнських дій [2].

Відтак, перед державною владою і суспільством постало питання про захист релігійних прав громадян вже в умовах війни. Проблема на той час полягала в тому, що релігійні права належали всім громадянам України, як прихильникам ідеї автокефалії, так і прихильникам УПЦ МП.

Звісно, реальний захист прав громадян повинен забезпечуватися не тільки завдяки існуванню законодавчих гарантій та ефективності судів, а ще й реальними політичними процесами, що реалізуються від імені держави, політичних партій та громадських організацій. Та цей процес від 1991 року лише частково відповідав внутрішньодержавним демократичним інтересам. Проблема полягала в тому, що українські території перебували у сфері постійних геополітичних інтересів Російської Федерації. Остання ж мала тут найбільш впливового лобіста своїх інтересів у релігійних процесах — УПЦ (Українська православна церква). Юридично вона була зареєстрована як окрема незалежна церковна структура, хоча фактично була частиною РПЦ (Російська православна церква), більш відома під абревіатурою УПЦ МП.

Стабільність панівного положення УПЦ МП в церковному світі України забезпечували політичні сили, що притримувалися проросійської орієнтації, зокрема КПУ (Комуністична партія України) та Партія регіонів. Цьому сприяла також і постійна стійка підтримка УПЦ МП з боку тієї частини населення України, яке вважало цю церковну структуру законною представницею християнського світу у власній державі. Спиралося таке бачення на стереотип, що пропагувався з боку представників цієї ж організації, так і з боку відповідних політичних сил, що її підтримували. Та ж сама КПУ навіть пішла шляхом зміни своїх ідеологічних постулатів, пристосовуючи їх до нових умов (зокрема, це стосується питань атеїзму). У зворотному напрямку означені

політичні сили також отримували підтримку, зокрема у виборчому процесі. З цього приводу влучно висловилася публіцист Катерина Щоткіна: «...московіфіцтво еліт — і світських, і церковних — було частиною внутрішньої української політичної гри» [9, с. 235]. Але це була та гра, яка підтримувалася ззовні, тобто з боку Російської Федерації та частини її політичної системи — РПЦ.

Події 2014 року спонукали українську владу кардинально переглянути зв'язок між питаннями національної безпеки та церковної політики. Але, разом з тим, виникло й питання щодо дотримання прав людини. Адже будь-які обмеження (не кажучи вже про можливість ліквідації) УПЦ МП одночасно порушили б базові конституційні принципи.

Наслідком оцінки всієї цієї ситуації та прорахунків можливих напрямів удосконалення системи безпеки стало вироблення двох шляхів: через застосування «м'якої сили» обмеження впливу УПЦ МП та через сприяння підвищенню авторитету і суспільної ролі інших християнських Церков, у першу чергу УПЦ КП (Українська православна церква Київського патріархату) та УАПЦ (Українська автокефальна православна церква).

Перший шлях привів у найбільш «радикально-му» варіанті до прийняття Закону України «Про внесення зміни до статті 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України» № 2662-VIII від 20 грудня 2018 року. Призначення цього закону було цілком очевидним. Він, передовсім, був спрямований проти УПЦ МП як структури і зобов'язував її внести відповідні зміни до статуту (положення) і цим визнати, що фактично вона належить до ворожого середовища. Тим не менше, закон так і не став тією радикальною «м'якою силою», яка могла б більш чітко визначити межі безпеки для держави і суспільства [1].

Застосування українською владою саме «м'якої сили», а не кардинального розрубання Гордіївого вузла можна пояснити її намаганням не порушити закріплений у статті 3 Конституції України головний обов'язок держави перед людиною — утверджувати і забезпечувати права і свободи людини, а саме право на свободу світогляду і віросповідання (релігії), внутрішній аспект (*forum internum*) якого є абсолютним правом, що жодним чином не підлягає обмеженню. Натомість, щодо зовнішнього аспекту (*forum externum*) цього права, який вочевидь не є абсолютним, держава мала право на запровадження таких обмежень. У частині першій статті 36 Конституції України передбачено, що держава має право застосувати заходи, що обмежують пра-

во на свободу об'єднання в громадські організації з міркувань національної безпеки. Тож обмеження права на свободу світогляду і віросповідання (релігії) в частині уточнення назви певних релігійних організацій (об'єднань) стосуються виключно його зовнішнього аспекту (*forum externum*) і не є таким, що не відповідають Конституції України, тобто є конституційним, правомірним і допустимим (Рішення Конституційного Суду від 27 грудня 2022 року, справа № 1–13/2019(374/19)).

Другий шлях привів до створення ПЦУ (Православна Церква України) наприкінці 2018 — на початку 2019 рр. Звісно, ця подія не стала кінцевою крапкою у всіх проблемах. Навпаки, вона стала початком нових процесів як у внутрішньодержавному, так і на міжнародному просторі [4]. У подальшому вже саме по собі набуття ПЦУ канонічного статусу у християнському світі підірвало можливості УПЦ МП, оскільки остання такий статус після цього втратила. І на це було вказано у повідомленнях Константинопольського патріархату.

Будь-яка держава, безумовно, повинна на перше місце у реалізації власних функцій ставити інтереси своїх громадян і забезпечувати реалізацію їх прав. І це в тому випадку, звичайно, якщо ми маємо на увазі демократичну правову державу. Але виживання такої держави в умовах зовнішньої агресії спонукають до виникнення проблеми: в якій мірі можуть дотримуватися права людини, якщо їх реалізація може завдавати шкоди національній безпеці? Здається, від 2014 року українська влада змогла достатньо оптимально підійти до вирішення саме цієї проблеми, хоча значна частина суспільства очікувала й більш радикальних дій. Згодом, щоправда, застосування «м'якої сили», призвело до нової активізації з боку адептів УПЦ МП. Зокрема, 20 квітня 2020 р. на сторінці Офіційного інтернет-представництва Президента України була зареєстрована електронна петиція № 22/094406-еп «Просимо захистити права віруючих УПЦ, яку помилково називають МП» (підтримано 597 особами). І це тільки один із епізодів, який свідчить про спробу відновити попередній політичний вплив УПЦ МП.

Вже на другому етапі українсько-російської війни, що розпочався у лютому 2022 року, питання заборони УПЦ як складової частини РПЦ знову постало перед суспільством та державою, однак вже у більш гострій формі. І вирішувалося воно різними шляхами. Так, вже 22 березня 2022 року у Верховній Раді України був зареєстрований законопроект № 7204 «Про заборону Московського патріархату на території України». А потім одним із найбільш гучних заходів став розрив 29 березня 2023 р. договору про оренду між Національним заповідником «Києво-Печерська лавра» та Києво-Печерською лаврою як монастирем УПЦ.

Законопроект № 7204 від 22 березня 2022 року, автором якого виступила народний депутат Оксана Савчук, так і не був розглянутий, хоча отримав

схвалення від комітету з питань бюджету, комітету з питань інтеграції України до Європейського Союзу та комітету з питань гуманітарної та інформаційної політики. Він викликав заперечення у деяких депутатів. Між іншим, у цьому законопроекті було достатньо чітко розставлено кілька аспектів. Зокрема, наголошувалося на захисті національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України, запобіганні колабораціонізму, припиненні розпалювання міжрелігійної ворожнечі та дестабілізації релігійного середовища в Україні [7]. У статті 1 законопроекту зазначалося: «На території України забороняється діяльність Московського патріархату — Російської православної церкви та релігійних організацій, які є частиною Російської православної церкви, в тому числі Української православної церкви».

Відхилення законопроекту, зрозуміло, зумовлювалося цілим рядом причин, у т.ч. й суто політичними, породженими різними баченнями врегулювання ситуації із впливом УПЦ-РПЦ на українське населення. Відповідно невдовзі з'явилися й розробки нових законопроектів. В результаті спочатку 19 січня 2023 року був зареєстрований «Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій» № 8371 (ініціатор — прем'єр-міністр Денис Шмигаль), а потім 6 лютого 2023 р. — «Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», який передбачав встановлення обмежень щодо здійснення свободи сповідувати релігію або переконання, які необхідні для охорони громадської безпеки та порядку, життя, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян» № 8371–1 (автор — народний депутат Інна Совсун). Проте, останній із цих двох законопроектів, при позитивних рішеннях Комітету з питань бюджету та Комітету з питань гуманітарної та інформаційної політики, все ж таки, був відхилений 19 жовтня 2023 р.

Зрештою, 20 серпня 2024 р. Верховною Радою України був схвалений Закон України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» № 3894-ІХ, у преамбулі якого було чітко зазначено: «...численні протиправні дії Російської православної церкви та підлеглих їй релігійних організацій на території України створюють загрозу національній та громадській безпеці, правам і свободам громадян України».

На сьогодні цілком очевидно, що держава, все ж таки, повинна забезпечувати права всіх громадян України. Однак, чи забезпечуються права і тих громадян, які є прихильниками УПЦ МП? Прийняття та введення в дію Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» створило реальність, при якій було поставлено питання про зміну юридичного статусу УПЦ МП із наступним обмеженням у можливості її діяльності, але, при цьому, не було порушено Конституцію України в питанні дотримання прав людини.

У зв'язку з вищевикладеним, не можна не погодитися із І. Шопіною, що «Виклики сучасності потребують переосмислення ролі держави у регулюванні суспільних відносин, пов'язаних з реалізацією релігійних прав громадян. В умовах правового режиму воєнного стану таке переосмислення має, на нашу думку, передбачати досягнення двох основних цілей: по-перше, збереження рівня додержання демократичних стандартів, одним із яких є свобода віросповідання, і, по-друге, забезпечення необхідного рівня національної і воєнної безпеки» [9, с. 470–471].

Разом з тим, не можна не відзначити, що діюче нині законодавство України вирішує існуючі проблеми лише на даний момент. Проте, після закінчення воєнних дій і відміни воєнного стану вочевидь постає проблема коригування відповідних норм права, хоча б з огляду на припинення агресії Російської Федерації. Задля остаточного вирішення можливих проблем у майбутньому необхідна розробка вже нового законодавства, яке б узгоджувало позиції держави у церковно-релігійній політиці у сфері захисту національної безпеки вже у післявоєнний час.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Питання співвідношення забезпечення релігійних прав із захистом національної безпеки достатньо довгий час фактично не розглядалося ні в правовій, ні в політичній площині. Цьому сприяла загальна суспільно-політична ситуація і прорахунки політичної еліти України. Як видно із законодавчого та політичного процесів, лише починаючи від 2014 року, влада України, виходячи із нових умов, що сформувалися внаслідок вторгнення Російської Федерації, поставила перед собою завдання позитивного вирішення захисту національної безпеки, спираючись на негативні наслідки впливу РПЦ та її філій в Україні — УПЦ МП. Спочатку було прийнято рішення здійснювати відповідні заходи достатньо радикальним шляхом, в результаті чого з'явився Закон України «Про внесення зміни до статті 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України» № 2662-VIII від 20 грудня 2018 року. Проте потім було застосовано й інший спосіб — створення ПЦУ. Разом з тим, обидва ці шляхи достатньо повільно впливали на загальну ситуацію із вирішенням зазначеної проблеми. Тому у 2024 р. був схвалений Закон України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» № 3894-ІХ, який був спрямований на захист національної безпеки і одночасно не обмежував релігійних прав громадян. Разом з тим, цей закон є ситуативним і, безумовно, потребуватиме змін у майбутньому, особливо після припинення агресії Російської Федерації.

Література

1. Горевой Д. Переименования УПЦ (МП). Чому закон України досі не запрацював? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/tserkva-moskovskoho-patriarkhatu-pereymenuvannia/31175863.html> (дата звернення: 15.07.2025)
2. Деркач Т. Московский патриархат в Украине: анатомия предательства. Киев, 2018. 224 с.
3. Єршоменко В. О. Релігія та національна безпека або «По чому опіум для народу». *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 10. С. 20–24.
4. Ластовський В. Християнська Церква та український фактор в цивілізаційних та геополітичних процесах. Міжнародні відносини: соціокультурний вимір ХХІ ст. : монографія. Київ : КНУКіМ, 2024. С. 86–112.
5. Любко В. Захист національної безпеки як підстава для обмеження прав фізичних та юридичних осіб в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 1. С. 29–34.
6. Мельничук І. Закон України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» (2024): політико-правові підстави прийняття і ймовірні наслідки для православних церков в Україні. *Літопис Волині*. 2024. № 31. С. 162–169.
7. Проект Закону про заборону Московського патріархату на території України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=7204&conv=9> (дата звернення: 16.07.2025)
8. Шаправський С. Проблеми забезпечення релігійної безпеки України та шляхи їх вирішення. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер.: *Історичне релігієзнавство*. 2010. Вип. 2. С. 167–175.
9. Щоткіна К. Хроніки Томосу. Харків : Віват, 2019. 304 с.
10. Шопіна І. М. Адміністративно-правові аспекти діяльності релігійних організацій України в умовах правового режиму воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 8. С. 467–471.

References

1. Horievoi D. Pereimenuvannia UPTs (MP). Chomu zakon Ukrainy dosi ne zapratsiuvav? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/tserkva-moskovskoho-patriarkhatu-pereymenuvannia/31175863.html> [in Ukrainian].
2. Derkach T. Moskovskiy patriarkhat v Ukrainy: anatomyia predatelstva. Kyev, 2018. 224 s. [in Ukrainian].
3. Yeromenko V. O. Relihiia ta natsionalna bezpeka abo “Po chomu opium dlia narodu”. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. 2024. № 10. S. 20–24 [in Ukrainian].
4. Lastovskiy V. Khrystyianska Tserkva ta ukrainskyi faktor v tsyvilizatsiinykh ta heopolitychnykh protsesakh. Mizhnarodni vidnosyny: sotsiokulturnyi vymir KhKhI st.: monohrafiia. Kyiv: KNUKiM, 2024. S. 86–112 [in Ukrainian].
5. Liubko V. Zakhyst natsionalnoi bezpeky yak pidstava dlia obmezhenia prav fizychnykh ta yurydychnykh osib v umovakh voiennoho stanu. *Aktualni problemy vitchyznianoï yurysprudentsii*. 2023. № 1. S. 29–34 [in Ukrainian].
6. Melnychuk I. Zakon Ukrainy “Pro zakhyst konstytutsiinoho ladu u sferi diialnosti relihiinykh orhanizatsii” (2024): polityko-pravovi pidstavy pryiniattia i ymovirni naslidky dlia pravoslavnykh tserkov v Ukraini. *Litopys Volyni*. № 31. 2024. S. 162–169 [in Ukrainian].
7. Proekt Zakonu pro zaboronu Moskovskoho patriarkhatu na terytorii Ukrainy. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=7204&conv=9> [in Ukrainian].
8. Shapravskiy S. Problemy zabezpechennia relihiinoi bezpeky Ukrainy ta shliakhy yikh vyrishennia. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu “Ostrozka akademiia”*. Ser.: *Istorychne relihiieznastvo*. 2010. Vyp. 2. S. 167–175 [in Ukrainian].
9. Shchotkina K. Khroniky Tomosu. Kharkiv: Vivat, 2019. 304 s. [in Ukrainian].
10. Shopina I. M. Administratyvno-pravovi aspekty diialnosti relihiinykh orhanizatsii Ukrainy v umovakh pravovoho rezhymu voiennoho stanu. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo*. 2024. № 8. S. 467–471 [in Ukrainian].